

Olle Widhe

Lekens alternativa geografi

Om Zacharias Topelius bidrag i Eos på 1850-talet

Abstract: In the history of Nordic children's literature the Swedish speaking Finnish author Zacharias Topelius (1818–1898) is not only recognized for developing a new form of realism but also for his fictional rascal, Walter. His eight stories about the mischievous Walter, "Walters Äfventyr" (1855–1856), originally published in the Finnish magazine Eos, is thus considered to be the first children's stories in Swedish that articulate the child as an unruly but good-hearted character. This essay, however, shows that the development of Topelian realism, and the emergence of the rascal and villain in the Nordic literature for children during the 1850s, is closely connected to the depiction of children's play. In many of the stories published in Eos Topelius returns to the portrayal of young boys playing soldiers. In this way he positions the spirited fantasy of children in opposition to the adult world of order and seriousness. This alternative geography of play creates a space for the child's perspective, and does it in a mode that resembles the realism of the forerunner Olof Fryxell (1806–1900). Topelius' representation of play nevertheless seems to stand in opposition to the adult world in a more explicit way. It conveys the imaginings of unruly and playful boyhood masculinity as a means to achieve the seriousness of the adult middle-class male.

Keywords: realism, masculinity, play, stories for boys, unruliness, romanticism

Det ostyriga barnet

Det är en allmän uppfattning i vår litteraturhistorieskrivning att Zacharias Topelius förde in det ostyriga barnet i den nordiska barnlitteraturen. Så hävdar redan Eva von Zweigbergk att hans "Walters äfventyr" (1855–1856) gav oss "den första vildbasaren, den första odygdspåsen i svensk litteratur" (120). De åtta berättelserna om

Walter, ursprungligen publicerade i barntidningen *Eos*, är emellertid endast ett av flera exempel på hur Topelius vid denna tid skrev fram barnets verklighet i motsättning till den etablerade vuxna ordningen. En genomgång av hans 1850-tal visar att Walter både följer på och efterföljs av andra mer eller mindre svårkontrollerade barn. Deras äventyr inbjuder läsaren att momentant träda in i en alternativ geografi som står i ett ambivalent spänningsförhållande till den vuxna världen. Ofta tar den form i skildringen av barnens lek – eller annorlunda uttryckt: genom lekskildringen framställer dessa berättelser upplevelsen av att vara barn.

Det är främst skildringen av pojkars barndom som tillskrivs en särskild subjektivitet genom Topelius användning av lekmotivet. Om flickors lek föregriper det hem som de ska skapa som vuxna kvinnor, genom exempelvis dock- och inomhuslekar, upprättar pojkars lek vad som på ytan ser ut att vara en svindlande regellöshet. Djupare sett formulerar Topelius pojklekskildringar emellertid både vad det innebär att vara pojke och den på samma gång lätt motsägelsefulla föreställningen att det endast är genom att bejaka detta pojkskap som pojkarna kan växa och bli riktiga män. Syftet med denna artikel är följaktligen att analysera lekens funktion i Topelius bidrag i *Eos* på 1850-talet. Som det visar sig är Topelius lekskildringar under detta decennium inte bara sammankopplade med framväxten av en ny subjektivitet i den nordiska barnlitteraturen. De ger oss också ett exempel på hur barnlitteraturens lekskildringar konstruerar föreställningar om barndom och vuxenhet såväl som om pojkskap och manlighet.

Påståendet att skildringen av pojkars lek iscensätter en alternativ geografi, det vill säga ett imaginärt fantasilandskap som står i ett spänningsfullt förhållande till den vuxna världens vardagliga ordning, knyter an till Anthony Rotundos inflytelserika resonemang i *American Manhood* (1993). Han beskriver där hur medelklasspojkar under 1800-talet ingick i en distinkt kulturell värld med egna ritualer, symboler och värderingar. Som social sfär skilde sig denna pojkvärld, förklarar Rotundo vidare, från hemmets värld av kvinnor, flickor och små barn, men också från de vuxna männens värld och borgerligt ordnade tillvaro (31; se även Öhrn 26ff). Genom användningen av lekmotivet framställer Topelius bidrag i *Eos* en fiktiv pojksfär av liknande slag. Man kan säga att hans skildring av äventyrlig fantasi formulerar en genuskodad geografi, där vissa bestämda platser sammanfaller med vissa bestämda sysslor och egenskaper. Inte sällan står inomhus mot utomhus, hushållssysslor mot krigisk lek och ordningssamhet mot ansvarslös och ostyrig vitalitet.

Stojig lek och romantisk subjektivitet

Eos var Finlands första barntidning och den såg dagens ljus på Åbos Lithografiska inrättning den andra januari 1854. Som Sonja Svensson noterar hade den svenska förebilder i Ludvig Theodor Öbergs *Illustrerad månadsskrift för ungdom* och Rudolf Walls *Veckoskrift för barn och ungdom* som båda utkom i Stockholm 1848 (131). Redan i det första numret av *Eos* återfinns två texter med Topelius signatur, "Nyårshälsning" och "Skridskolöparen", och vid decenniets slut hade han bidragit med över åttio egna inslag. Sextiotvå av dem återutgavs senare i Bonniers förlags populära serie *Läsning för barn* (1865–1896), då med flera mindre men som vi kommer att se ändå betydelsefulla bearbetningar.

"Walters äfventyr" publicerades ursprungligen i *Eos* andra och tredje årgång, för att därefter omtryckas i den tredje delen av *Läsning för barn* (1867). Med dem skrev Topelius in sig som en föregångare i den tradition av vardagsrealistiska skildringar om busiga pojars kamratskap som vi i dag kanske främst förknippar med Mark Twains först tjugo år senare utgivna *The Adventures of Tom Sawyer* (1876). Under den andra hälften av 1800-talet kom kamratskildringar av denna typ att bli en betydelsefull del i pojkboksgenrens vardagsrealism och den stojiga leken fortsatte att vara viktig i pojkböcker långt in på 1900-talet (Zweigbergk 419ff; Avery 202ff; Klingberg 93f; Bache-Wigg 75ff). Hos Topelius är barns lek ett återkommande motiv som tar sig en rad olika skepnader och ger ett särskilt sammanhang åt hans berättelser. Det ingår med olika funktion i hans prosa och lyrik, men också som strukturerande form i de spontana teaterstycken för barn som han själv kallade lekar och som inkluderades i den första delen av *Läsning för barn* (1865).

Lekens framträdande plats i Topelius författarskap på 1850-talet kan betraktas som en konsekvens av 1800-talets uppvärdering av barn och barndom. Topelius tillät barnen att vara huvudpersoner, han skildrade dem i sin vardagliga miljö och tillmätte deras lekar så stor betydelse att de fick en central plats i flera av hans berättelser. Själv var Topelius tydligt påverkad av tidens romantiska idealism och i "Förord till Onkel Adam", som inledde den första delen av *Läsning för barn*, liknar han barnet vid en källa där det gudomliga är ogrumlat. I förordet lyfter Topelius särskilt fram barndomens lekar som han menar är ett uttryck för naturens innersta och för "det ursprungliga väsendet före söndringen mellan natur och ande" (I: 3). I "Förord till alla goda barn", som inleder den andra delen av *Läsning för barn* (1866), återkommer han till denna tanke och hävdar på ett motsvarande sätt att guds röst talar genom "barnets oskyldiga lekar" (II: 5).

Zweigbergk uppmärksammar Topelius vardagsrealistiska gestaltningmetod och menar att han för första gången på svenska framställer "det stycke vardagsdramatik som ett fantasifullt och aktivt barn oavbrutet upplever" (120). En sådan beskrivning har onekligen stor giltighet i relation till Topelius författarskap under 1850-talet men kan preciseras betydligt om man tar fasta på lekmotivets funktion i hans berättelser vid denna tid. Utgår man från det redan nämnda förordet till den första delen av *Läsning för barn* får man också flera avgörande nycklar, såväl till Topelius uppfattning om barnlitteraturens form och funktion som till hans syn på barnet och dess lekar. Även om förordet visserligen ingår i en samling pjäser för barn är Topelius nog med att dessa inte bör förstås som barnteater i ordets vanliga bemärkelse, utan som en lek liknande andra lekar. Samtidigt understryker han att den "dramatiska leken" är både naturlig och medfödd: "den kommer alldeles själfmant från de spädate år: - än leker man främmande, än föreställer man den eller den: och vad är det annat, än skådespelet i dess enklaste oskuld?" (I: 8f).

Förordet pekar sammantaget mot att användningen av leken som form och motiv är både estetiskt och moraliskt motiverad. Genom leken kan Topelius närma sig vad han av allt att döma uppfattar som barnens subjektiva verklighet, samtidigt som han kan framställa denna verklighet i ett spänningsfyllt förhållande till vuxenvärlden. Lekmotivet blir därmed att uppfatta som en lösning på hans ofta citerade fordran att barnlitteraturen ska vara en levande gestaltning och sensmoralen växa fritt ur berättelsen, inte "ösas med slef eller påklistras som skylt" (I: 8f; jfr Orlov 345). Motivet kan med andra ord betraktas som ett grepp i hans deklarerade program för en ny barnlitteratur som öppnar fönstret och låter "den friska luften strömma in genom barnkammaren" på samma gång som det på ett okonstlat sätt bär fram en moralisk sentens. Att det främst är pojkar som leker i hans berättelser speglar den moral som barnlitteraturens levande gestaltning i Topelius tappning bör fostra den unge läsaren till: "helsa och kraft, mod och beslutsamhet; varma hängifna hjertan utan beräkning; starka själfbeherskade viljor och en frimodig lust att lefva och handla" (I: 6f).

Men om Topelius tycker sig höra guds röst genom barnens lek betyder det inte att han betraktade det stilla eller fogliga barnet som ett ideal. I "Förord till Onkel Adam" skriver han istället att den vind som den nya barnlitteraturen ska föra in i det friska barndomslivet "må ledas, men icke dämmas". Barnets naturliga livfullhet får inte undertryckas utan vad som krävs är en "lagom tolerans för dess uppsluppenhet och för det støj, som vid denna ålder är rent af en naturnödvändighet" (I: 7). Detta synsätt återspeglar romantikens

barndomsuppfattning och hade en betydelsefull försvarare redan i Jean-Jacques Rousseau. I hans *Émile eller om uppfostran* (1762) betonas upprepade gånger vikten av att låta pojkarna få utlopp för ett naturligt behov att röra sig och inte förbjuda dem att leka högljudda lekar (71). När Topelius långt senare skildrar sin egen barndom är det också pojkars hårdhända kamratskap och "stojande lekar" som han väljer att lyfta fram. I sina självbiografiska anteckningar skriver han om det grova, men inte osedliga kamratlivet, om snöbollskrig och krigslekar mellan skolpojkar och gatpojkar, som förvandlade honom från vekling och morsgris till självständig och respekterad pojke (*Självbiografiska anteckningar* 36f).

Mot en sådan bakgrund är det kanske inte överraskande att den livfulla och stojiga leken har en så framträdande plats i "Walters äfventyr" – där berättaren ur en synvinkel som ligger nära Walters perspektiv bland annat skildrar hur han klär ut sig till Robinson Crusoe för att sedan olovandes smita ut och leka. Genom att fokalisera lekens förlopp från en position nära Walter kan berättaren iscensätta barnets egen vardagsverklighet och en pojke som ter sig fri, stojig och levnadsglad. En liknande subjektiv framställning av barns vardagsdramatiska upplevelser återfinns redan i Fryxells *Snöfästningen* som också den skildrar pojkars lek. *Snöfästningen* har uppfattats som ett tidigt exempel på realism i den svenska barnlitteraturen och i ett litteraturhistoriskt perspektiv är det värt att uppmärksamma att leken har en central plats i berättelsens upprättande av ett subjektivt barnperspektiv också hos Fryxell (jfr Klingberg 93; Öhrn 35).

I minst sex av de åtta berättelserna om Walter är leken ett viktigt motiv, även om det inte har en strukturerande ställning på samma sätt som i Fryxells *Snöfästningen*. "Walters äfventyr" handlar om en pojke i fyraårsåldern, ändrat till sexårsåldern vid återutgivningen i *Läsning för barn*, som hamnar i trubbel på grund av sin obändiga vilja, intensiva upptäckarlust och rika fantasi. Han är kort och gott ett förkroppsligande av den pojkmoral som Topelius formulerade i sitt förord till den första delen av *Läsning för barn*. I ett av äventyren leker han krig med grankottar, i ett annat med sin trissa. Men även om det rör sig om relativt marginella skeenden i händelseförloppet som helhet har leken som sådan en viktig funktion i relation till föräldrarnas moraliska ordning. Därmed har den också en betydelsefull plats i den tradition av pojkböcker som kommer att utvecklas under 1900-talet: skildringen av buspojken och hans relation till vuxenvärlden (jfr Lundqvist 20ff; Öhrn 37ff).

Som bland andra Göte Klingberg har noterat är Walter, trots alla sina hyss, i den romantiska pedagogikens anda accepterad som i grunden god och moralisk (93). Man kan säga att hans lekfulla hyss

inte springer ur elakhet, arvssynd eller självbelåtenhet, utan ur en naturlig och därmed också berättigad livslust. Han har inga onda avsikter men kommer ändå på kant med vuxenvärlden och placerar sig därmed i den långa raden av busiga men ändå innerst inne goda pojkar som befolkar barnlitteraturen efter Rousseau: en naturligt livskraftig och oregerlig vildbase med potential att bli en verklig man som vuxen. Topelius barndomssyn ansluter här till uppfattningar som växte sig starka under den klassiska moderniteten. I linje med detta har David Tjeder visat hur 1800-talets borgerlighet betraktade den manliga karaktären som en potentialitet inom varje man – den manliga uppgiften framför andra var att realisera denna potentialitet till aktualitet (54). Som jag kommer att försöka visa nedan kan Topelius barnlitteratur och dess skildring av lek beskrivas som ett motsägelsefullt iscensättande av just ett sådant manlighetsprojekt.

Sandels smörgås

Fantasin och leken i "Walters äfventyr" upprättar ett barnperspektiv som står i motsatsställning till vuxenvärldens vardagliga ordning och förnuft. I den ett år tidigare utgivna "Fästningen Finlands värn" (1854) har vi att göra med en besläktad skildring av lek. Men här är det inte den enskilde pojken vilja till frihet och oberoende som står i förgrunden, utan modet att stå upp för det gemensamma. Berättelsen handlar i korthet om två pojkgäng som leker krig på en gård utanför ett hus. Deras lek inbjuder läsaren att momentant träda in i en alternativ geografi som även denna gång står i ett ambivalent spänningsförhållande till den vuxna världen.

Redan i den inledande scenen skildras hur pojken Mathias bryter hemmets ordning genom att "rödbrusig" störta in till den städande Maja för att ropa "Nu skall det bli krig" (26). Maja fungerar med andra ord som en kvinnlig motsats till pojkarnas försök att iscenera en krigisk manlighet genom lek. Hennes ansträngning att upprätthålla hemmets ordning åskådliggörs av städandet, men kontrasten mellan vuxenvärld och lek förstärks också av den uttalade kollisionen mellan henne och den instörtande Mathias: "Gud beware oss, skrek gamla Maja, som sopade salsgolvet på morgonqvisten, och blef så förskräckt, att hon så när hade fallit att sitta på golvet" (26). Både berättelse och illustrationer skildrar på så sätt en spänning mellan ordning respektive oordning och den støjiga leken framträder som ett alternativ till vardagstillvaron och hemmets tillrättalagda inomhusliv (se bild).

Den korta berättelsen publicerades ursprungligen i februari-numret av barntidningen *Eos* och ingick senare med den nya titeln

”Fästningen Hjelteborg” i den andra delen av *Läsning för barn* (1866). Motivet med leken vid snöfästningen samspelar därför med den årstid som råder vid den ursprungliga utgivningen av berättelsen i *Eos* och ger ett tilltal som är omedelbart anpassat efter den unge läsarens förmodade situation – en dimension som riskerade att gå förlorad när texten senare återpublicerades i bokform. Innan jag går vidare och diskuterar lekskildringen som en iscensättning av pojkskap och maskulinitet behöver emellertid dess politiska och allegoriska funktion uppmärksammas. Som Johan Wrede pekar på kan berättelsen betraktas som ett politiskt inlägg i frågan om relationen mellan storfurstendömet Finland och det ryska imperiet i öst genom pojkarnas hyllning av den blåvita flaggan i berättelsen. Dessa färger kom senare att ingå i den finska nationsflaggan men kopplades vid denna tid till den ryska örlogsflaggan och Finlands autonomi under Ryssland (326f).

Mathias äter sin smörgås inför det stora slaget vid snöfästningen och imiterar därmed general Sandels i J.L. Runebergs *Fänriks ståls sägner* (1848). Lekens kollision med hemmets ordning framhävs av Majas förskräckta ansiktsuttryck och den tappade sopskyffeln. Notera även de utomhus lekande pojkarna som kan skönjas genom fönstret (ur ”Fästningen Finlands värn” i *Eos*, 1854, nr 4, 15 februari, s. 26).

Man kan emellertid också peka på att handlingen som helhet ger uttryck för en politisk hållning. Berättelsen skildrar striden om en snöfästning mellan två pojkgäng och gestaltar med detta det pågående Krimkriget (1853–56) som en allegori i miniatyrformat. Krimkriget, eller det orientaliska kriget som det också kallades, rasade mellan å ena sidan det ryska imperiet och å andra sidan koalitionen Osmanska riket, Sardinien, Frankrike och England. Till stor del utspelades kriget på Krimhalvön, men det letade sig också in i Östersjön och Finska viken. På motsvarande sätt försvaras fästningen Finlands Wärn av de kristna i ett slag mot de turkiska muselmanerna och berättelsen kan därmed ses som ett uttryck för Topelius lojalism. Som vi kommer att se återkommer Krimkriget och engagemanget för en lojalistisk politik, gestaltad i lekskildringens form, mer tydligt i berättelsen "En sjöbatalj" (1854) senare samma år.

De kristna försvararna av fästningen vinner avslutningsvis striden mot turkarna, efter att en liten pojke krupit fram ur den hundkojan där han gömt sig, övervunnit sin rädsla och stått upp för de andra pojkarna. Detta sammanfattas också i berättarens moralpatriotiska sentens, som avrundar berättelsen i ett typiskt topelianskt tonläge:

Skam öfwer den finska gosse, som någonsin kryper i hundkojan, när det gäller att rädda Finlands wärn. Men heder åt hwar och en som hellre will låta slå sig ihjäl än swika sitt land, det ware sedan i lek eller allwar. (29)

I samband med överföringen av berättelsen till Bonniers utgivning av *Läsning för barn* har förankringen i den finska kontexten luckrats upp betydligt. Redan den nya titeln signalerar en sådan anpassning till en bredare publik. Utöver detta kan man se att den klart uttalade uppmaningen till "finska" gossar i citatet ovan har strukits och lämnat plats åt det mer allmänna ordvalet "den gosse". Anpassningar av detta slag är inget undantag och vid utgivningen av *Läsning för barn* tycks det vara en genomgående strategi att tona ner det finländska sammanhanget till Topelius texter. När exempelvis "Skolgossarnes Vintervisa" (1854) publiceras av Bonniers förlag är upprepningen "finska små gossar" ersatt med nya uttryckssätt som passar det svenska sammanhanget bättre (186; jfr *Läsning för barn*, II: 82 & 109).

Pojkarnas lek i "Fästningen Finlands wärn" imiterar de vuxna soldaterna i det samtida Krimkriget. Men genom allusioner till den egna läsningen aktualiseras också ett annat mönster för deras lek som har avgörande betydelse för den ideala maskulinitet som tar form i berättelsen. I "Walters femte äfwentyr" är Walters egen läsning av *Robinson Crusoe* en viktig del av berättelsens maskulinitetskon-

struktion och isoleringen på ön pekar mot det individualiserade manlighetsprojekt som Topelius ger uttryck för i sin text. Walters manlighetsblivande sker i relation till den egna frigörelsen från den familjetillvaro som håller honom fången i barndomens beroende.

På motsvarande sätt aktualiserar pojknarnas läsning av "Sandels", från den första samlingen av Runebergs *Fänrik ståls sägner* (1848), ett mönster för tolkningen av pojknarnas beteenden i "Fästningen Finlands värn". Med utgångspunkt i detta andra äventyr skildras föreställningen om manligt mod i en kollektiv gemenskap. På det hela taget kan man säga att "Sandels" och "Fästningen Finlands värn" är två texter som behandlar samma tematik: den feiges förnedring och modets triumf. Runebergs dikt skildrar sammanfattningsvis hur General Sandels, trots att han fått bud om vapenvilans slut, sitter i sitt högkvarter och äter sin frukost medan striden allt häftigare rasar mellan hans styrkor och den ryska fiendehären vid Virta bro. Först när Sandels blir beskydd för att vara feg ansluter han till sin kår, visar sitt mod genom att trotsa fiendens vinande kulor och leder sina trupper till seger.

Med både explicita och implicita allusioner till Runeberg aktualiserar Topelius det sandelska motivet samtidigt som han omformar det genom pojknarnas lek. Efter att ha störtat in till Maja och ropat om kriget ber Mathias henne om en smörgås. Medan han "mumsa af alla krafter" börjar mannarna undra var deras general egentligen har tagit vägen:

Hvar är generalen? frågade en af de kristne med en orolig blick åt det håll, der man väntade fienden. - Han står och äter smörgås i skänken, herr kapten, swarade en annan i hopen. Passar det sig för en general att äta smörgås när fienden rycker an? sade kaptenen med butter min. - Jo herr kapten, det gjorde Sandels också, swarade kamraten stolt. (27)

Det är emellertid inte generalens eventuella feghet eller mod som Topelius berättelse ställer fram i ljuset. Det är den sjuårige trumslagaren Fritz som i förskräckelse gömmer sig i den redan nämnda hundkojan och som därmed blir utsatt för kamraternas förakt, kallad feg stackare och degraderas till trosspojke. Liksom Sandels får Fritz undsätta sina kamrater och avslutningsvis visa upp sitt nyvunna mod genom att trummande jaga fienden på flykten:

Ja, jag hörde nog hwad generaln sade, när jag satt uti hundkojan, och då klack det uti mig, och nog är det sannt att jag war rädd för Turken, men jag war ändå räddare att kallas en feg stackare. (28)

Topelius förskjuter här manlighetsprojektets betydelse som det återfinns hos Runeberg och låter det gälla den lille trumslagaren snarare än generalen. Denna vändning från befälhavare till menig soldat utan befälsgrad ligger i linje med berättelsens mer allmänt syftande sensmoral. Berättelsen framstår eventuellt som en politisk allegori över det samtida kriget mellan vuxna män. Men lika betydelsefullt är att pojkarnas krigslek har tagit sin utgångspunkt i en kontrast till den vuxna kvinnliga ordningen och på så sätt upprättat leken som en alternativ geografi för den homosociala manlighetens tillblivelse.

När Rotundo pekar på att distinktionen mellan pojkskap och vuxna mäns mandom var skarpare under 1800-talet än idag synliggör han en viktig dimension i denna andra geografi: "the man was expected to be a distinguished figure – sober and purposeful – while the boy possessed a sense of play that were utterly unacceptable in a man" (7). Att vara feg i leken parallellställs i "Fästningen Finlands värn" med att vara feg i de vuxna männens krig. Men först genom att helt ge sig in i den støjiga leken som vore den ett oundvikligt allvar, och utan rädsla offra sig för den större lekgemenskapen, kan pojkarna leva upp till det krav på pojkskap som inte ryms på försiktigt städade salsgolv innanför hemmets väggar. Det går ju inte heller att visa mod om man inte ens i leken har utsatt sig för fara.

Bataljer på land och till sjöss

Vid 1850-talets mitt varierar flera av Topelius bidrag i *Eos* krigsleksmotivet. Förutom "Fästningen Finlands värn" återfinns krigslekande pojkar i den redan nämnda "Skolgossarnes Vintervisa", som publicerades i december samma år och vars vintermotiv därmed också på ett omedelbart sätt tar sin utgångspunkt i den tänkta läsarens situation. Under 1800-talets andra hälft växte det som Gail Berman har visat fram en reaktion mot vad man uppfattade som en feminisering och övercivilisering av manligheten. Om pojkar fick leva ut sin vildhet, istället för att disciplineras och hämmas, skulle de mogna till virila och ansvarstagande män (77ff). På sitt mer försiktiga sätt förefaller Topelius ingå i denna historiska rörelse. I "En Sjöbatalj" (1854), som aldrig återtrycktes i *Läsning för barn*, skildrar Topelius pojkars lek och ställer den i uttalad motsättning till den barndomsuppfattning som betraktade det lydiga och stilla barnet som ideal. Berättelsen handlar om Atte och Arthur som färdigställer varsin flotta av ärtskidor, med myror som besättningsmän, som de sedan låter utkämpa en batalj till sjöss. Pojkarna står på stranden och försöker sänka motståndarens skepp med var sin mässingskanon som de ladd-

at med ärtor. Att pojkarnas lek kontrasteras med den vuxna världens ordning framgår redan av berättelsens inledande replikskifte. Det är modern som konfronterar berättelsens huvudperson Atte:

Atte, hwad gör du i ärtlandet?

- Jag söker linieskepp, mamma.

- Låt bli att trampa ned sängarna. (122)

Modern ser sin sons lek och blir orolig för att han ska trampa på de odlingssägnar av upphöjd jord som finns anlagda i ärtlandet. Grep-pet känns igen från "Fästningen Finlands värn" och kollisionen mellan Maja och Mathias. Den lekande pojken kontrasteras redan innan berättelsen har tagit fart med en noggrant planerad vuxen ordning som varken får störas eller förstöras. Moderns fortsätter sedan att stapla frågor och förmaningar på varandra, undrar vad han egentligen har för sig och befäller honom att vara försiktig så att han inte faller "i sjön" eller förstör sina "nya stöflar" (122).

Genom denna inledning placerar berättaren den kommande lek-skildringen i tydlig motsättning till den vuxna världens vardagliga ordning. Den alternativa geografin rullar upp sig när Atte sätter sig för att färdigställa sin flotta. Med sin lek iscensätter han föreställningar om storslagna äventyr och manlig kraft som ligger långt borta från hemmets trygga begränsning. Sitt amiralskepp döper han till Ormen länge och ett annat av skeppen får heta Styrbjörn Starke. Namngivningen ansluter i det första fallet till det legendariska krigsskeppet som skildras i Snorre Sturlassons *Heimskringla* medan det senare enligt traditionen var namnet på Jomsvikingarnas hövding. Att Atte genom sin namngivning av flottan visar sig beläst och kunnig i den fornnordiska hjältemytologin är naturligtvis betydelsebärande och öppnar ett mönster både för hans lek och för den ideala maskulinitet som berättelsen konstruerar. Men den placerar också hans av vuxen-världen kontrollerade vardagstillvaro mot den äventyrliga fantasins förmodade storslagenhet och skenbara gränslöshet.

Om Atte inom fiktionens ram faktiskt har läst de texter som namngivningen sätter i spel ger berättelsen inget egentligt svar på. Att Topelius uppslag till dessa allusioner kommer från den första delen av Anders Fryxells livsverk *Berättelser ur svenska historien* (1823) är emellertid troligt. I den tionde berättelsen om Olof Skötkonung kan man läsa om både det storslagna skeppet och den starke vikingahövdingen (130ff). Fryxells historiebok var som Matti Klinge har visat viktig för Topelius, inte minst i samband med utformningen av *Fälskärns berättelser* som först publicerades i *Helsingfors tidningar* mel-

lan 1851 och 1866 (278). Vid denna tid var Topelius sysselsatt med frågan om hur man genom ett återvända till historien kan skapa ett enhetligt och sammansvetsat folk. *Fältskärens berättelser* kan förstås mot bakgrund av ett sådant försök. Berättelserna om fältskär Beck är intressanta i sammanhanget för denna artikel eftersom de genom sin anekdotiska behandling av historiska kungar och fältherrar pekar på hur Topelius uppfattade krigets betydelse vid denna tid. Att det finns en parallell mellan hans skildring av vuxna mäns verkliga krig och pojkers lekkrig är också tydligt: det är samma föreställningar om rent spel, fosterlandskärlek, ära och manlig styrka som framställs på båda håll. Men också den betoning på kristen fromhet som genomsyrar *Fältskärens berättelser* återfinns i Topelius barnlitteratur vid denna tid – vilket "En Sjöbatalj" är ett utmärkt exempel på.

De explicita allusionerna till den fornnordiska hjältemytologin i "En Sjöbatalj" kan betraktas som led i det manliga begär som berättelsen framställer genom skildringen av fantasi och lek. Att Atte ger sitt amiralskepp ett fornnordiskt namn medan fienden Arthur har döpt sitt amiralskepp till Wellington är naturligtvis inte heller betydelselöst i ett sådant sammanhang. Pojken Arthur aktualiserar genom sitt namnval den engelske hertigen av Wellington som ledde engelsmännen vid slaget mot Napoleon i Waterloo. Inom fiktionens ram faller sig valet kanske som naturlig eftersom både pojken och hertigen av Wellington heter Arthur i förnamn.

Namngivningen får samtidigt ideologiska betydelser som går utöver lekens om man betraktar berättelsen mot bakgrund av det i samtiden pågående Krimkriget mellan Ryssland och koalitionen Osmanska riket, Sardinien, Frankrike respektive England. Pojkarnas lek i "En sjöbatalj" är nämligen att betrakta som en omedelbar återspjuling av slaget i Bottenviken sommaren 1854, då det moderna amiralskeppet "Duke of Wellington" och den engelska flottan visade sig på Helsingfors redd. Denna för Helsingforsborna omskakande krigshändelse omnämns i Topelius *Själviografiska anteckningar* och utgör en viktig bakgrund till berättelsen som publicerades i *Eos* septembernummer senare samma år (155). Krigsleken i "En sjöbatalj" utnyttjar följaktligen samma ideologiska motsättning som krigsleken i "Fästningen Finlands värn" och får specifika betydelser mot bakgrund av den samtidshistoriska krigsutvecklingen. Att Atte och amiralskeppet Ormen Långe avgår med segern förstärker också det nationalistiska perspektivet i berättelsen.

Avslutningsvis avslöjar berättaren att Attes mor och far har "stått på afstånd" och betraktat hela bataljen (125). Modern fördömer fortfarande Attes lek medan fadern är av en annan uppfattning:

Den goda modren tyckte ej rätt om så krigiska lekar och sade bekymrad: framtiden står i vår herres hand, men kanske kommer ännu den dag, då våra gossar få upplefwa i verkligheten hwad de nu ha lekt i en wacker sommarqwäll!

Ja ja, sade far, och då skola de kanske ha en lärdom af att tänka på deras fordna lek. Då skola de minnas, huru deras flottor i sig sjelfwa ingenting kunde uträtta, utan allenast den som stod på stranden ledde deras rörelser och beredde dem seger eller nederlag. (125)

Modern ställer sig frågande till pojkarnas krigslek och kopplar den indirekt till det lidande som kännetecknar verkliga krig. Fadern är emellertid mer positiv och tillkännager en annan syn på saken. Han drar en parallell mellan pojkarnas skjutande på stranden och religionens föreställning om guds allomfattande styre. I bästa fall, menar han, kan pojkarna dra lärdom från sin lek: "ty Gud allsmäktig är den som i all tid gifwer den goda rättfärdiga saken seger på sistone" (125).

Men om leken avslutningsvis tonar ut i ett religiöst budskap öppnar den som vi har sett också för en alternativ geografi som ligger bortom vuxenvärldens noggrant ordnade trädgårdsland. Det betyder inte att pojkarnas lek framställs som fullständigt oordnad eller laglös. Istället kan man se att den är bärare av en annan ordning och iscensätter en föreställning om pojkskap som distanserar dem från modern. Denna ordning upprättas i kamratskapet mellan pojkarna och karakteriseras bland annat av deras sportsliga beteende, där det exempelvis inte är rätt "att tre slogos mot en" men där det alltid är bättre att "fäktä än illa fly" (124f).

Det är de manliga karaktärerna (Atte, Arthur och far) som förkroppsligar berättelsens övergripande sensmoral i anslutning till leken – även om faderns allvarsamma framtoning ställer honom långt från pojkskapets lekfullhet. Kanske ser vi här författarens försök att formulera en sensmoral genom att låta den växa fram relativt fritt ur berättelsens centrala motiv. Genom leken kan Topelius då närma sig barnens subjektiva verklighet och på samma gång framställa denna verklighet i ett spänningsfyllt förhållande till vuxenvärlden. Som tidigare antytts kan lekmotivet därmed betraktas som en lösning på Topelius fordran, att barnlitteraturens moral ska komma ur en levande gestaltning och inte ösas med en slev eller påklistras som en skylt. I förhållande till "Fästningen Finlands Wärn" och "En sjöbatalj" är en sådan dubbelhet i lekskildringen särskilt laddad. Där sammanförs nämligen det subjektiva barnperspektivet inte bara med berättelsens moral. Som vi har sett ger dessa berättelser också uttryck för Topelius lojalistiska hållning i omedelbar anslutning till det omvärldspolitiska skeendet.

Avslutning

Redan i berättelsen "Skridskolöparen" (1854), som ursprungligen publicerades i *Eos* första nummer, sammanfattas flera viktiga sidor i det pojkiideal som Topelius under den återstående delen av decenniet upprepade gånger skulle återkomma till. Den handlar om de två bröderna Frans och Mathias. Båda är framgångsrika i skolan och båda gör sina läxor noggrant. Men där den förre på sin fritid läser böcker, klipper dockor och skriver teaterpjäser åt dockorna, strövar den senare ständigt i naturen, fångar fåglar eller bygger fästningar av snö. Berättelsen slutar med att den senare tack vare sin styrka och sitt mod lyckas rädda en skridskoåkande pojke som gått genom isen. Topelius turnering av brodersmotivet känns här igen från samtida barnböcker som till exempel Carl Magnus Ekbohrns "De begge bröderna eller den kurerade morsgrisen" (1854).

Liksom flera andra av Topelius bidrag i *Eos* speglar "Skridskolöparen" den årstid som råder vid utgivningen och därmed upprättar berättelsen ett tilltal omedelbart anpassat efter den unge läsarens förmodade situation. Men relationen mellan texten och läsaren är mer genomgripande än så. När berättaren inledningsvis uppmanar sin läsare att inte bara sitta inne med böcker och läxor, och bli "en klemig kammardocka", etableras denne som en bestämd mottagare för den kommande berättelsens sensmoral (4). Denna explicita inriktning på läsaren tillförs sedan ytterligare en avgörande dimension genom att "Skridskolöparen" visar sig vara en berättelse konstruerad som ett traditionellt exempel. Med berättelsen om de båda bröderna framställs helt enkelt två olika alternativ för läsaren att välja mellan: Frans och Mathias är lika i allt förutom att den ene gillar att vara inne och den andre att vara ute. Exemplet utgör med andra ord en direkt konkretisering av den moraliska sentens som berättaren inledningsvis i en uttrycklig uppmaning för fram:

Trafwa hurtigt fram genom drifworna, sträck i flygande fart öfwer isen på dina blanka skridskor, och kommer du sedan hem med wåta stöflar och din mor bannar dig derföre, så kyss hennes hand och säg: förlåt mig det, mamma, ty deraf blir din gosse stark och frisk. (4)

Föreställningen att kroppen fostras till styrka och friskhet genom att härdas ute illustreras senare av exemplet, där Frans enligt berättaren snabbt blev "blek, mager och swag", medan Mathias för varje år blev "bredare om axlarna och starkare om armarna". Berättelsen ansluter därmed till det borgerliga manlighetsprojekt som tog form under den klassiska moderniteten och som betonade kroppsövningens betydelse för att återupprätta en förlorad mankraft (Ljunggren

26ff). Men citatet ovan ställer på samma gång den kommande läsaren i motsatsställning till den ordning som modern förmodas upprätthålla i hemmet. Tar man berättaren på orden kan man rent av säga att han uppmanar sin läsare till ett visst mått av ostyrighet och därmed skapas ett utrymme för det pojkideal som berättelsen lanserar. Påståendet att Topelius berättare här i berättelse uppmanar sin läsare att vara olydig förefaller kanske i överkant. Samtidigt kan man säga att berättaren genom sitt manliga tilltal inbjuder läsaren till en solidaritet mellan män som står i ett spänningsfyllt förhållande till moderns fostran. Denna manliga solidaritet upprättar ett ideal, där pojkens egen vilja inte helt underordnas vuxenvärldens vilja utan ges ett eget alternativt utrymme i pojkarnas stöjiga utomhuslek.

Biografisk information: Olle Widhe är docent i litteraturvetenskap och arbetar som forskare och lärarutbildare på Institutionen för individ och samhälle vid Högskolan Väst.

Bibliografi

Avery, Gillian. *Behold the Child: American Children and Their Books 1621–1922*. London: Bodley Head, 1994.

Bache-Wiig, Harald. *Norsk barnelitteratur – lek på alvor. Glimt gjennom hundre år*. Oslo: Cappelen Akademisk forlag, 1996.

Bederman, Gail. *Manliness & Civilization. A Cultural History of Gender and Race in the United States 1880–1917*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1995.

Ekbohrn, Carl Magnus. *Barnens julglädje: lärrika berättelser för barn*. Stockholm: Huldberg, 1854.

Fryxell, Anders. *Berättelser ur svenska historien. Första delen, innehållande hedniska tiden, till skol-ungdomens tjänst*. Stockholm: Samuel Rumsted, 1823.

Fryxell, Olof. *Snöfästningen: Berättelse för Landt-Gåbar*. Stockholm: Hörberg, 1830. Även i *Nöjsam läsning för barn 2*. Red. Helene Ehriander & Birger Hedén. Lund: Studentlitteratur, 1995. 9–20.

Klingberg, Göte. *Den tidiga barnboken i Sverige: litterära strömningar, marknad, bildproduktion*. Stockholm: Natur och kultur, 1998.

Klinge, Matti. *Idyll och hot: Zacharias Topelius – hans politik och idéer*. Stockholm: Atlantis, 2000.

Ljunggren, Jens. *Kroppens bildning: Linggymnastikens manlighetsprojekt 1790–1914*. Diss. Stockholm. Stockholm/ Stehag: Symposion, 1999.

Lundqvist, Ulla. *Tradition och förnyelse: svensk ungdomsbok från sextio-tal till nittio-tal*. Rabén & Sjögren: Stockholm, 1994.

Orlov, Janina. "Var glad som sparven kvittrar' – barnlitteraturen." *Finlands svenska litteraturhistoria*. Del 1. Red. Johan Wrede. Stockholm: Atlantis, 1999: 339–350.

Rousseau, Jean-Jacques. *Émile eller om uppfostran*. Del 1. Övers. C. A. Fahlstedt i bearbetning av Inga-Britt Hansson. Göteborg: Stegeland, 1762/1977.

Rotundo, Anthony. *American Manhood: Transformations in Masculinity from the Revolution to the Modern Era*. New York: Basic Books, 1993.

Svensson, Sonja. "En barntidning utan ZT är som en kyrka utan prest!': Zacharias Topelius och nordiska barntidningar." *Taru ja totuus – Saga och sanning*. Red. Elina Pöykkö & Märtha Norrback. Helsingfors: Topeliussällskapet skrifter 3, 2008.

Tjeder, David. "Borgerlighetens sköra manlighet." *Män i Norden: manlighet och modernitet 1840–1940*. Red. Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam. Möklinta: Gidlund, 2006.

Topelius, Zacharias. "En sjöbatalj." *Eos* 1854: 16: 122–125.

---. "Fästningen Finlands värn." *Eos* 1854: 4: 26–29.

---. "Skolgossarnes Vintervisita." *Eos* 1854: 24: 185–186.

---. "Walters femte äfwentyr. Huru Walter wille göra som Robinson." *Eos* 1855: 21: 160–163.

---. *Läsning för barn*. Stockholm: Bonniers, 1865–1896.

---. *Själubiografiska anteckningar*. Helsingfors: Schildt, 1922.

Wrede, Johan. "Zachris Topelius – barnatro och fosterland." *Finlands svenska litteraturhistoria*. Del 1. Red. Johan Wrede. Stockholm: Atlantis, 1999. 317–330.

Öhrn, Magnus. "I pojkländet: en första kartläggning av pojknarnas territorium i svensk barn- och ungdomslitteratur." *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2009: 1: 35–47.